

KÖNYVSZEMLE

SZABÓ T. ATTILA ERDÉLYI TÖRTÉNETI HELYNÉVGYŰJTÉSE 1–11.

**SZABÓ T. ATTILA kéziratossá gyűjtéséből közzéteszi: HAJDÚ MIHÁLY et al.
Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2001–2010.**

Az elmúlt években eseményszámba ment a magyar névtanosok számára SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti helynévgyűjtésének egy-egy újabb kötete, az utolsó kötet 2010-es megjelenésével pedig teljessé vált e kiadványsorozat, melyben egy nagy tudós régi államának megvalósulását üdvözölhetjük. A szakkörökön talán túl is – legalábbis Erdélyben – ismert, de még inkább sejtett volt, milyen kincset, tudományos és nemzeti értéket rejtettek azok a SZABÓ T. ATTILA dolgozószobájának polcain sorakozó kartondobozok, amelyeknek a száma folytonosan gyarapodott; tartalmukból egy-egy részlet a professzor tudományos közleményeiben szem elé is került, érzékeltetve, hogy a helynévtan számára, de más vonatkozásokban is, milyen sokféle következtetésre nyújthat lehetőséget ez a félmilliót is meghaladó cédulákon levő történeti és jelenkori (20. századi) adatanyag. A múlt század harmincas éveitől SZABÓ T. ATTILA lankadatlan levéltári kutatásainak eredményeként összegyűlt, a névtan és más tudományok számára is értékes helynévanyag adattárrá szerkesztett megjelentetésének ugyanis útját állták a múltbeli politikai viszonyok. Ez nemcsak a magyar, hanem a román tudományosság kárára is volt, hiszen különösen a közép-erdélyi megyékből származó helynévi adatok jelentős része román nyelvű. Az utóbbiak döntő többsége azonban csak a 18. századtól jelentkezik, árulkodva Közép-Erdély ekkortól felgyorsuló elrománosodásáról. Ennek helynévtörténeti bizonyítékai természetesen nemkívánatosak voltak, s ez felülírta a tudomány érdekeit.

A sorozat mindenik kötetének elején – legrészletesebben az első és az utolsó kötetben – egy-egy igen hasznos bevezetés tájékoztat SZABÓ T. ATTILA helynévgyűjtő és -publikáló tevékenységéről, az adatgyűjtemény további sorsáról, szerzőjük hamvába holt terveiről egy helynévtörténeti adattár megszerkesztéséről és közzétételéről, továbbá a SZABÓ T. ATTILA halála után az eltüntetés veszélyének kitett névanyag Magyarországra menekítéséről, adattárrá szerkesztésének folyamatáról egészen az egyes erdélyi megyék szerinti kötetek megjelentetéséig és a sorozat lezárultáig. Ismertetésemben is ezt a sorrendet fogom követni, de ahol szükségesnek látom, kissé kibővítve, hogy a távolabbról szemlélődő számára is érzékelhető legyen, milyen helyet foglal el ez az adattár SZABÓ T. ATTILA életművében és a magyar nyelvterület keleti felének helynevekben tükröződő életében. Ez indokolja azokat a bővítéseket, amelyeket az ismertető az adattár gazdagságának méltatásán túl sem tartott feleslegesnek beiktatni.

SZABÓ T. ATTILÁnak a helynevekre terelődött figyelme az 1930-as évek elejétől 1945-ig a levéltárak történeti adataival párhuzamosan az élő névanyag összegyűjtésére is

kiterjedt mindaddig, míg ez utóbbit a hivatalosság le nem állította. A történeti adatok gyűjtését azonban SZABÓ T. ATTILA egész életében folytatta, gazdagította. Arra a kérdésre, honnan kapott ehhez egy életre kiható ösztönzést, a „Bevezetés” olyan nagynevű magyarországi nyelvtörténészeket említ, mint Melich János, Pais Dezső, Kniezsa István, Bárczi Géza, akik a magyar helynévetimológiai vizsgálat megalapozói voltak. Pótlólagosan azonban ide kívánczik a kitűnő erdélyi történész és az egykori Erdélyi Nemzeti Múzeum szerény levéltárát milliós gyűjtőlevéltárrá fejlesztő Kelemen Lajos neve is, aki a legközvetlenebb hatást gyakorolta a pályakezdő SZABÓ T. ATTILÁra mind a levéltári kutatás, mind a helynevek történelmi, nyelvészeti értékesítése terén. Idézzük erről magának SZABÓ T. ATTILÁnak a szavait: „A legállandóbb és munkásságomnak döntő irányt adó személyi hatást mégis a két nagy mesternek, Kelemen Lajosnak, a levéltári kutatás bővületében és Csűry Bálintnak, a népnyelv kitartó bűvárlatában eltöltött [...] példája jelentette számomra. [...] Kelemen Lajos emberi-tudósi hatását [...] – mindenekelőtt – egy életre szóló levéltári érdeklődésen kívül főként a helynévtörténet területén tett határozott, új irányulási lépések és a nyelv, meg a népi élet történeti kérdései iránti kitartó, beható érdeklődés mutatja” (SZABÓ T. ATTILA: Előljáró beszéd. In: *Uő: Anyanyelvünk életéből. Válogatott tanulmányok, cikkek 1.* Bukarest, 1970: 10).

A gyűjtött anyag egy része 1933–1946 között egyrészt önálló kötetekben: tájegységek szerinti adattárak formájában (pl. Borsa-völgyi, Tőki-völgyi, Doboka-völgyi, gyergyói és a legnagyobb szabású kalotaszegi helynevek), másrészt folyóiratokban (Magyar Nyelv, Erdélyi Tudományos Füzetek, Magyar Népnyelv) és más tudományos kiadványokban közölt tanulmányokban jelentek meg (l. az ismertetett sorozat 1. kötetének bevezetését). Az egyre gyarapodó adatmennyiség nagyobbik része viszont továbbra is kiadatlan maradt, bár SZABÓ T. ATTILA 1958-ban a teljes adattár kiadásának tervét is kidolgozta és közölte: „Az »Erdélyi helynévtörténeti adattár« és az erdélyi helynévkutatás néhány kérdése” (MNy. 54: 503–9). E távlati, inkább csak vágyott, mint közelesen megvalósítható tervvel párhuzamosan érlelődött a köznevek történeti adataiból felépülő szótár reálisabb perspektívájú terve: „Az erdélyi magyar oklevél-szótár műhelykérdései” (BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND szerk. *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára.* Bp., 1956: 69–77). Ennek szócikkeiben elkülönítve kapnak helyet a helytörténeti adatok, de természetesen csak azok, amelyekben köznévi elemek szerepelnek. De már ez is nyereségnek számított, teljes elhallgattatásukhoz képest.

A végleges megoldás: a teljes helynévi adatanyag biztonságba helyezése és megjelentetése SZABÓ T. ATTILA halála után vált elodázhatatlanná. Benkő Loránd akadémikus hathatós támogatásával, viszontagságos út után került végleges helyére, az OSZK kéziratárába, és itt vált végre lehetővé, hogy elkezdődjék a hatalmas mennyiségű cédulaanyag területi és kronológiai rendezése, lemásolása a kiadásra való előkészítés első fázisaként. A fent említett korai tervekészítés során SZABÓ T. ATTILA már kifejtette, hogy „az itt felvázolandó feladatok elvégzése csak közösségi munka keretében, az erre illetékes szervek megértő támogatásával és csak olyan távlati terv keretében történhetik meg, amelynek időtartama messze túl utal egy emberi élet szűkre szabott időbeli keretein” (SZABÓ T. ATTILA: *Nyelv és múlt. Válogatott tanulmányok, cikkek 3.* Bukarest, 1972: 366). A tapasztalt kutató előrelátása szinte szóról szóra igazolódott. Az adattárra szerkesztés-szervezés élére HAJDÚ MIHÁLY állt, mellette BÁRTH M. JÁNOS az egész sorozat technikai szerkesztőjének feladatát látta el. Ugyancsak ő a sorozatból 5 kötet, N. FODOR JÁNOS, MAKAY EMESE, SEBESTYÉN ZSOLT 3-3, SLÍZ MARIANN és SÓFALVI KRISZTINA 2-2

kötet szerkesztőjeként került a címlapra. Ők e munka kezdetén hallgatók vagy doktoranduszok voltak, és többen közülük aktív névkutatókká váltak.

A következő munkafázis a helynévtörténeti cédulák kiválogatása és csoportosítása volt megyénként és időrendben. Ez az erdélyi helynévkutató JANITSEK JENŐnek, a kolozsvári egyetem szláv tanszéke nyugdíjas professzorának az érdeme, aki SZABÓ T. ATTILA példájára és tanácsaitól támogatva maga is jelentékeny adatgyűjtő és -közlő munkát végzett Erdélyben. Az így elrendezett cédulákról a többnyire szöveggörnyezetben álló helynévi adatok betűhű lemásolásában (előbb kézírással, majd számítógéppel) száznál több egyetemista is részt vett. A lemásolt adatok ellenőrzését, javítását csak a cédulákkal egybevetve lehetett elvégezni, a SZABÓ T. ATTILÁTól használt eredeti levéltári iratok ugyanis vagy elérhetetlenek, vagy megsemmisültek.

A kiadás összes költségeit pályázatok útján teremtették elő. Noha az „illetékes szervek megértő támogatása” nem hiányzott, a zömmel az Országos Tudományos Kutatási Alaptól származó összegeket más forrásokból is ki kellett egészíteni (1. erre nézve a kötetek verzőját), s ez a kiadás idejét több mint tíz évre tolta ki: az első kötet megjelenésének évszáma 2001, az utolsóé 2010.

A teljes sorozat 11 kötetből áll, közös összefoglaló címük: „Szabó T. Attila Erdélyi Történeti Helynévgyűjtése” (ETH.). A címmódosításról a SZABÓ T. ATTILÁTól használt „Erdélyi Helynévtörténeti Adatok”-hoz képest (EHA.) a következő indoklást olvashatjuk az utolsó kötet bevezetőjében: „az EHA. a kéziratra, illetve a cédulákra vonatkozott [...]. Megtévészto lett volna ugyanazzal a sorozattal kiadni a nyomtatott könyveket [...]. Egyezés esetén nem lehetett volna eldönteni, az eredeti cédulaanyagra vagy a könyvre való-e az utalás (ETH. 11: 6).

Mindezek után ismerjük meg tartalmi és nyelvi oldalról az ETH. sorozatot. Egyes kötetei a megjelenés sorrendjében a következők: 1. Alsófehér megye; 2. Háromszék; 3. Szilágy megye; 4. Kisküküllő és Nagyküküllő megye; 5. Torda-Aranyos megye; 6. Udvarhelyszék; 7A, B. Maros-Torda megye; 8. Csík-, Gyergyó- és Kászonszék; 9A, B. Szolnok-Doboka megye; 10A, B, C. Kolozs megye; 11. Erdély peremvidéke (Beszterce-Naszód, Máramaros, Szatmár, Bihar, Arad, Hunyad, Szeben, Fogaras, Brassó megye töredékei). Mint látható, az adattár területi megoszlása nem egyenletes. A három legterjedelmesebb: Maros-Torda megye és Szolnok-Doboka megye két-két kötet, Kolozs megye három kötet. A többi közép-erdélyi megye (Alsófehér, Kis- és Nagyküküllő, Torda-Aranyos), a székely székek, valamint a Partiumot képviselő Szilágy megye és Erdély peremvidékeinek névanyaga egy-egy kötetet tesz ki. Ennek az egyenetlenségnek oka lehet a terület nagyságának eltérése, a fennmaradt iratanyag különböző mennyisége, a kutató hozzáférési lehetősége a történeti iratokhoz, illetőleg hogy szerepelnek-e élő nevek is a közölt névanyagban. A megyék és a székely székek települései – az egykori Maros- és Aranyosszék, Maros-Torda és Torda-Aranyos megye kötetébe vannak beolvasztva – betűrendben követik egymást kronológiai sorrendben álló bel- és külterületi neveikkel.

Az ETH. a mikrotoponimák első és leggazdagabb tárháza, különösképpen a 17–18. századra vonatkozó névadatok tekintetében. A 16. század adatai többségben főleg a települések nevének történeti alakjaira korlátozódnak. A mikrotoponimák tanulmányozásának jelentőségét szintén SZABÓ T. ATTILA fejtette ki elsőként egy, már a harmincas évek elején közzétett elméleti tanulmányában (A helynévgyűjtés jelentősége és módszere (Nyelv és múlt. Válogatott tanulmányok és cikkek 3. Bukarest, 1972: 339–58), illetve korábban a „Miért és hogyan gyűjtünk helyneveket?” című cikksorozatban az Erdélyi

Iskola című folyóiratban. Nyilván ezért tekintették SZABÓ T. ATTILÁT az ilyen irányú helynévkutatás erdélyi kezdeményezőjének, egyben a 60–70-es évektől kibontakozó magyarországi országos helynévgyűjtés korai példaadójának. Előbb idézett tanulmányában kifejlesztett módszerét alkalmazta a gyakorlatban és fejlesztette tovább a mikrotoponimák nyelvészeti elemzésében BENKŐ LORÁND „A Nyárad mente földrajzinevei” (1947) című műve. Minden bizonnyal termékenyítőleg hathattak SZABÓ T. ATTILÁNAK a helynevek sokirányú, más tudományterületeket is érintő eredményeit hangoztató gondolatai LŐRINCZE LAJOS „Földrajzineveink élete” (1947) című munkájára is, melyet fordulópontnak tartanak a névtan önélvűségének tekintetében, éppen tudományközi, interdiszciplináris jellegénél fogva.

SZABÓ T. ATTILA több száz hosszabb-rövidebb helynévi közleménye szinte kizárólagosan saját gyűjtésű adatanyagára épül, bizonyítva annak sokoldalú felhasználhatóságát és az adatbőségre alapozott kutatási módszerének eredményességét. Saját szavaival: „arra törekedtem [...], hogy a történeti és a jelenkori adatok mentől gazdagabb sorozatát egybehordva, magukból az adalékokból szinte önként kerekedjék ki a magyarázat, a megfjtés [...] ez állandó szemléletmód gyakorlati érvényesítésének vágyától hajtva adtam rá magam [...] az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár és az Erdélyi Szótörténeti Tár [...] anyagának egybehordására” (SZABÓ T. ATTILA: Előljáró beszéd. In: Uő: Anyanyelvünk életéből. Válogatott tanulmányok, cikkek 1. Bukarest, 1970: 11). Névmagyarázataiban általában motiválatlannak látszó élő helyneveket történeti adataikkal vet egybe, s ezúton jut el eredeti, elhomályosult motivációjukhoz, fejt meg etimológiájukat, és mutat rá azokra a változástípusokra, amelyek a helynevek hangalakját, jelentését, szerkezetét, lexikális összetevőit az idők folyamán módosították. Témái között szerepelt például az *áj* ~ *ágy* váltakozása erdélyi helyneveinkben; az *Egrügy* és társai; A székely *Virgó*-k; az *elve* vízneveinkben; az *Isztambul*, illetőleg *Malomba* típusú helynévkölcsönzés; kihalt szavak és tájszók alak- és jelentésváltozatai; magyar–román helynévkölcsönzés és visszakölcsönzés; valamint olyan helynévmagyarázatok, mint a *Bollig*, *Borzik* (< *borzlik*); *Gallítás*, *Garitás* (< *Gál irtása*); *Aradókút*, *Aradó kútja* (< *a Radó kútja*); *Riszeg* (< *Részek*); *Virvgyeszka* (< *Vérvölgy észka*); *Amadéfalva*, *Madéfalva*, *Zámborus*, *Zimola*, *Zanda* (névelőtapadás és -elvonás). Mikrotoponimákkal foglalkozó írásaiban SZABÓ T. ATTILA egyes helynevek keletkezésének a művelődéstörténeti hátterét is megvilágítja; például *Bosznia*, *Hercegovina*, *Kandia* településrészneveknek vagy a hozzájuk fűződő népszokásoknak (Babonás helynevek). Az itt említett írások főleg az 1940-es években jelentek meg különböző tudományos közleményekben, legutóbb pedig a „Válogatott tanulmányok és cikkek” első kötetében.

Első nagyobb szabású helynévközleménye, a „Közép-Szamos vidéki határnevek” (1932) után egy évvel, nagyenyedi tanári állása idején a város 16–20. századi helynévtörténeti adatai alapján megírja első várostörténeti tanulmányát, s ezt tanárkodása második állomásának, Zilahnak a 14–20. századi helynévtörténeti adataira épülő tanulmánya követi (1936). A következő évben kerít sort gyermek- és ifjúkora kedves városa, Dés gazdag történeti adattárának közzlésére (Erdélyi Tudományos Füzetek 101), mely majd az Észak-Erdély számára kedvezőbb viszonyok közt, az adatok település- és népiségtörténeti tanulságaival kiegészítve „Dés települése és lakossága” (Erdélyi Tudományos Füzetek 147) címen jelent meg. Ilyen jellegű tanulmányainak sorában utoljára készült el a „Kolozsvár települése a XIX. század végéig” (1946). Ezeket a helytörténeti tanulmányokat, amelyekben a helynévtörténeti adatokból megrajzolható nemcsak a település földrajzi

alakulása, hanem lakosainak etnikai, vallási, foglalkozási stb. összetétele, életmódjuk számtalan színes részlete, valamint a mindezekben bekövetkező időbeli változások is, a „Válogatott tanulmányok és cikkek” sorozat posztumusz kötetévé szerkesztette egybe SZABÓ T. ATTILA fia, a szintén nyelvész SZABÓ T. ÁDÁM „Nyelv és település” címen. Pótolhatatlan veszteség, hogy nem készülhetett hasonló feldolgozás a „Kalotaszeg helynevei” páratlan gazdagságú adatanyaga alapján. A több mint félezer lapos kiadvány 1942-ben ugyan megjelent, de mivel ma könyvritkaságnak számít, az ETH. szerkesztői – nagyon helyesen – úgy döntöttek, hogy a Kolozs megyére vonatkozó kötetben ez is helyet kapjon; így duzzadt ez három kötetnyire.

Eddig főleg az EHA. múltbeli szakaszáról szóltunk, mely gyűjtőjének és feldolgozójának elhunytával lezárult. A most elkészült kiadványsorozat, az ETH. azonban SZABÓ T. ATTILA helynévtörténeti adatgyűjtésének teljességét rendszerezett formában teszi közzé és hozzáférhetővé a névkutatók ezutáni nemzedékei számára, és egyúttal kiaknázásának új lehetőségei előtt is kaput nyit. E hatalmas adatmennyiségben való vizsgálódás tudniillik a kutató számára a névétel folyamatainak, változástípusainak új általános sajátosságait tárhatja fel, illetve megerősítheti, kiterjesztheti a már régebben észlelteket. Név-földrajzi vonatkozásban is új eredményeket hordozhat a nyelvterület keleti régiói, például Közép-Erdély és a Székelyföld közti összehasonlítás, vagy a magyarországi országos helynévgyűjtés számos publikációban megjelent eredményeivel való egybevetés. Igen jelentős továbbá a főleg a mikrotoponimák nyelvészeti elemzésére kidolgozott elméleti szakirodalom újabb gyarapodása (pl. HOFFMANN ISTVÁN: Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993), és jelenkori meg történeti névanyagra alkalmazásának számos példája, mely továbbfejlesztheti a SZABÓ T. ATTILA-i hagyományokat e sorozat kínálta névanyag ezutáni vizsgálatában. Kronológiai vonatkozásban pedig e zömmel középmagyar és újmagyar korból származó adattömeg feldolgozásának eredményei – bár nem éppen folytatólagosan – kapcsolhatók az ómagyar kori, részben a keletibb nyelvterületre is kiterjedő és már jelentős számú kiadványban feldolgozott eredményekhez.

A mindezeket a célokat megvalósító és ezzel a magyar helynévkutatást jelentékenyen előbbre vivő kutatók újabb nemzedéke már felnőtt nem kis részben épp e sorozat munkálataiba bekapcsolódva, amint ezt a szervező és irányító feladatokat ellátó HAJDÚ MIHÁLY a záró kötetben méltatja. E névanyag feldolgozására vállalkozó szakembergárda mellett szükség van még az ebben az adattömkelegben való gyors tájékozódást megteremtő feltételekre is. Ennek hagyományos módja, a névmutató nem készülhetett el, mert a helynévnek nyilvánítható mikrotoponimák különválasztása a körülírászerű helymegnevezésektől nehéz és bizonytalanságokkal terhelt munka; ugyanez a nehézség merül fel szövegek környezetükből való kiemelésükkor. E probléma megoldásán is könnyít majd az elektronikus közzététel, mely az adatanyagban való gyors tájékozódást is elősegíti; ennek részletes tervét BÁRTH M. JÁNOS teszi közzé szintén a záró kötetben (12–4).

Bizonyára nem túlzás a SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti helynévgyűjtésének most megjelent adattári sorozatát jelentőségben az „Erdélyi szótörténeti tár” mellé állítani, hiszen mindkettőjük megalkotója, maga SZABÓ T. ATTILA is így látta ezt.

B. GERGELY PIROSKA